

**ЩО НЕОБХІДНО ЗНАТИ СЕЛЯНАМ ПРО ЇХНІ
ЕКОЛОГІЧНІ ПРАВА**

ІНСТИТУТ СІЛЬСЬКОГО РОЗВИТКУ
КИЇВ–2008

Бібліотечка прав сільських жителів

Масін В.М., Прокопенко С.С.

Що необхідно знати селянам про їхні екологічні права.

Відповідальний за випуск:

Тимошенко Н.В.

Верстка:

Прівен О.Я.

При передруку посилання на Інститут сільського розвитку обов'язкове

Підготовлено та видано в рамках проекту “Підвищення обізнаності сільських жителів щодо своїх прав та можливостей” у рамках програми Європейської комісії: “Демократія та права людини”, який здійснюється за фінансової підтримки Європейської комісії.

ЗМІСТ

Вступ	4
Екологічне законодавство та екологічна безпека	5
Екологічні права та обов’язки громадян України	6
Гарантії, охорона і форми захисту екологічних прав громадян	15
Корисна інформація	18
Історії успіху	24

ВСТУП

Проблема реалізації і забезпечення екологічних прав громадян на сучасному етапі розвитку суспільства стає все більш актуальною. В умовах інтенсивного використання природних ресурсів, їх відновлення і відтворення, у період формування ринкових відносин в економіці України, погіршення екологічної обстановки існує об'єктивна необхідність роз'яснення екологічних прав і обов'язків громадян, їх змісту, а також встановлення меж їх здійснення, основних форм охорони і захисту вказаних прав.

Історично ідея екологічних прав спочатку знайшла своє відображення в міжнародно-правових документах, хоча сам термін "екологічні права" не застосовувався. Загальна декларація прав людини не виділяла право людини на безпечне навколишнє природне середовище. Проте разом з правом людини на життя (ст. 3) в ній передбачалося також право кожної людини на такий життєвий рівень, який необхідний для підтримки його здоров'я і добробуту (ст. 25), який у свій зміст включає й безпосередньо екологічні характеристики. Міжнародні пакти¹ про права людини містять загальні тези, які, безумовно, можна трансформувати й на екологічні права громадян².

Проблема прав людини на сприятливе навколишнє середовище вперше була обговорена як самостійна на Стокгольмській конференції ООН по навколишньому середовищу в 1972 році. Навколишнє середовище в Декларації Стокгольмської конференції розглядалося як загальне надбання. Перший принцип цієї Декларації свідчить: "Людина має право на свободу, рівність і сприятливі умови життя в навколишньому середовищі, якість якого дозволяє вести гідне і процвітаюче життя, і несе головну відповідальність за охорону і поліпшення навколишнього середовища на благо нинішнього і майбутніх поколінь".

¹ Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина: Навчальний посібник. - К.: Атіка, 2004. - с. 326-344, 350-360.

² Экологическое право Украины: Учебное пособие. - Х.: ООО "Одиссей", 2007. - 464 с.

ЕКОЛОГІЧНЕ ЗАКОНОДАВСТВО ТА ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА

Які основні нормативно-правові документи входять до Екологічного законодавства України?

Основні нормативно-правові документи, які складають Екологічне законодавство України, наступні:
Декларація про державний суверенітет України.
Конституція України.

Кодекси:

1. Водний кодекс України
2. Земельний кодекс України
3. Повітряний кодекс України
4. Лісовий кодекс України
5. Кодекс України про надра

Закони:

- Про охорону навколишнього природного середовища
- Про екологічну експертизу
- Про природно-заповідний фонд України
- Про охорону атмосферного повітря
- Про тваринний світ
- Про енергозбереження
- Про екологічну мережу
- Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку
- Про поводження з радіоактивними відходами
- Про відходи
- Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок чорнобильської катастрофи
- Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи.

На яких принципах базується українське екологічне законодавство?

Ст. 3 Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища” передбачає низку дуже важливих основних принципів охорони довкілля, серед яких:

- ✓ пріоритетність вимог екологічної безпеки;
- ✓ запобіжний характер заходів охорони навколишнього середовища;
- ✓ обов’язковість екологічної експертизи;
- ✓ гласність і демократизм при прийнятті рішень, реалізація яких впливає на стан навколишнього природного середовища;
- ✓ формування у населення екологічного світогляду тощо.

Хто відповідає за екологічну безпеку в Україні?

Згідно ст. 16 Конституції України³, прийнятій на п’ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року, забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України є обов’язком держави.

³ Конституція України, Відомості Верховної Ради, 1996, N 30, ст. 141

Які дії з боку держави забезпечують екологічну безпеку?

Згідно розділу 7 Декларації про державний суверенітет України⁴, у якому йдеться про екологічну безпеку, держава встановлює порядок організації охорони природи на своїй території та порядок використання природних ресурсів, має національну комісію радіаційного захисту населення, має право заборонити будівництво та припинити функціонування будь-яких підприємств, установ, організацій та інших об'єктів, які спричиняють загрозу екологічній безпеці, має право на відшкодування збитків, заподіяних екології України діями інших сторін. Держава дбає про екологічну безпеку громадян, про генофонд народу, його молодого покоління.

ЕКОЛОГІЧНІ ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

Які екологічні права мають громадяни України?

Система юридично закріплених за громадянами повноважень і зобов'язань в екологічній сфері складають екологічні права та обов'язки громадян України. Згідно ст. 50 Конституції України кожен громадянин має право на безпечне для життя і здоров'я, довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, якість харчових продуктів та предметів побуту й право на її розповсюдження, заборона засекречувати таку інформацію. Держава повинна забезпечити здійснення санітарно-гігієнічних заходів, спрямованих на поліпшення та оздоровлення навколишнього природного середовища.

Право на безпечне довкілля має свої особливості, оскільки, сполучає риси "негативних" (даних людині від природи) і "позитивних" (забезпечуються державою) прав. Для людей, які живуть у мало деградованому природному середовищі, його можна вважати "негативним" — держава мусить просто не допускати дій, які б погіршили стан довкілля в цій місцевості. Але для людей, які живуть у середовищі з великим техногенним навантаженням, право на безпечне довкілля є "позитивним". Здійснення цього права потребує від держави постійної уваги.

Які екологічні обов'язки мають громадяни України?

Екологічні права та обов'язки громадян закріплені в статтях 9 — 12 Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища". За цим Законом громадянин України поряд із правами зобов'язаний берегти, охороняти й раціонально використовувати природні багатства; не порушувати екологічні права інших суб'єктів; у випадку порушення екологічних прав інших суб'єктів, має компенсувати завдану ним шкоду тощо.

Зміст екологічного обов'язку доцільно роздивлятися у двох аспектах: по-перше, у необхідності здійснювати активні позитивні дії, які відповідають вимогам екологічного законодавства. По-друге, у необхідності утриматися від дій, заборонених чинним екологічним законодавством. Тобто екологічні обов'язки — міра належної, необхідної поведінки громадян.

Як можна класифікувати екологічні права?

Екологічні права, передбачені в законодавстві, є досить різноманітними. І, дійсно, залежно від різних підстав можна провести класифікацію й детальніше розкрити їхню специфіку.

1). Екологічні права по юридичній силі (акту, що їх закріплює), ступеню правової регульованості⁵:

- а) конституційні (основні, невідчужувані, фундаментальні);
- б) встановлені в спеціальних законах, переважна більшість норм яких направлена на регулювання саме екологічних відносин або пов'язаних із цим відносин;
- в) передбачені підзаконними нормативними актами і договорами.

⁴ Декларація про державний суверенітет України, Відомості Верховної Ради, 1990, N 31, ст. 429

⁵ Экологическое право Украины: Учебное пособие. - Х.: ООО "Одиссей", 2007. - 464 с.

До конституційних прав відносяться права, передбачені в ст. 50 Конституції України, присвячені основним екологічним правам, а саме:

- право кожного на безпечне для життя і здоров'я навколишнє середовище і на відшкодування заподіяної порушенням цього права шкоди,
- право вільного доступу до інформації про стан навколишнього середовища, про якість харчових продуктів і предметів побуту,
- право на розповсюдження інформації про стан навколишнього середовища, заборона на засекречування такої інформації;
- право на відшкодування шкоди, заподіяної порушенням указаних прав.

До конституційних також відносяться права:

- приватної власності на землю (ст. 14);
- екологічної безпеки (ст. 16);
- звертатися за захистом порушених прав та інші.

Право на життя (ст. 27) нерозривно пов'язане із правом на безпечне навколишнє природне середовище, з якістю середовища існування й іншими правами, що мають екологічну спрямованість. Конституційне закріплення цих прав указує на їхню важливість, невід'ємність і невідчужуваність, хоч і не робить менш значущими інші екологічні права.

Зупинимося більш детально саме на **конституційних екологічних правах громадян.**

Право на безпечне для життя і здоров'я навколишнє середовище.

Право громадян на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище відноситься до основних (фундаментальних), природних прав. Воно закріплене в ст. 50 Конституції України й ст. 9 Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища", а також деяких міжнародних документах⁶. Дане право властиво людині з моменту її народження, незалежно від розсуду державних органів.

У міжнародно-правових актах, на відміну від українського законодавства, передбачено право на: "середовище, яке дозволяє вести гідне й процвітаюче життя", "життя в гармонії з природою" і т.п. Уперше право на життя в сприятливому навколишньому середовищі було опосередковано закріплено в декларації Стокгольмської конференції ООН по навколишньому середовищу. Воно розглядалося як фундаментальне право людини, а сприятливе навколишнє середовище – як середовище, яке дозволяє вести гідне й процвітаюче життя. Надалі концептуальні ідеї прав громадян на безпечне навколишнє середовище знайшли своє відображення в:

- Завершальному акті наради по питаннях безпеки і співпраці в Європі (1975 р.);
- Конвенції про транскордонне забруднення повітря (1979 р.);
- Декларації Ріо-де-Жанейро по навколишньому природному середовищу і розвитку (1992 р.);
- Віденській конвенції про охорону озонного шару (1985 р.);
- Рамковій конвенції ООН про зміну клімату (1992 р.);
- Віденській конвенції про цивільну відповідальність за ядерний збиток (1963 р.);
- Конвенції про ядерну безпеку (1994 р.);
- Оргуській конвенції "Про доступ до інформації, участі громадськості в процесі ухвалення рішень і доступу до правосуддя по питаннях, що стосуються навколишнього середовища" (1998 р.) і ін.

Право людини на безпечне навколишнє природне середовище є юридичною можливістю проживати в навколишньому природному середовищі, що не заподіє шкоди його здоров'ю і життю, а в разі порушення цього права – вимагати його захисту у встановленому законодавством порядку. Це загальне визначення охоплює всі основні ознаки даного права: право проживати в сприятливому для життєзабезпечення навколишньому природному середовищі, безпечному для здоров'я і життя людини; право вимагати

⁶ Екологическое право Украины: Учебное пособие. - Х.: ООО "Одиссей", 2007. - 464 с.

усунення різних перешкод при здійсненні вказаного права у встановленому законодавством порядку; право звертатися в компетентні органи за захистом порушеного права з метою його відновлення (відновлення); здійснення захисту порушеного права шляхом установлення державою правових гарантій.

У законодавстві, на жаль, не визначені повною мірою критерії стану безпеки навколишнього природного середовища. Але само поняття “безпечна” указує на те, що основним **критерієм** є відсутність небезпеки, коли екологічно безпечним уважається такий “стан навколишнього природного середовища, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки і виникнення небезпеки для здоров’я людей” (ст. 50 Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища”).

Єдиними реально визначеними й **існуючими критеріями** якості навколишнього природного середовища, на підставі яких здійснюється висновок щодо його безпеки, є **екологічні стандарти і нормативи** (ст.ст. 31-33 Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища”). Але, на жаль, вони не достатньо досконалі, не позбавлені певних недоліків, не повністю задовільняють вимоги практики, не можуть вміщати всі аспекти (критерії) безпеки.

Право громадян на безпечне навколишнє природне середовище – це складне, комплексне право, що складається з безлічі різновидів прав на: безпечне атмосферне повітря, безпечні водні ресурси тощо. При цьому щодо кожного природного об’єкту встановлюються спеціальні стандарти і нормативи екологічної безпеки, а також ряд інших критеріїв, що забезпечують їх безпечний стан.

Основними заходами щодо забезпечення права громадян на безпечне навколишнє середовище є екологічна стандартизація і нормування, екоекспертиза, ліцензування, сертифікація, паспортизація, аудит, моніторинг, контроль, планування тощо.

Дане право, закріплене Конституцією, припускає реальну можливість проживати в безпечному, такому, що відповідає міжнародним і державним стандартам навколишнього середовища.

Право на відшкодування шкоди, заподіяної порушенням права на безпечне для життя і здоров’я громадян навколишнє середовище.

Право на безпечне для життя і здоров’я навколишнє середовище за своїм характером – **пасивне** право. Як для будь-якого абсолютного права, для нього характерна наявність невизначеного кола зобов’язаних осіб, які повинні утримуватися від його порушення, у тому числі й держава. На відміну від вищезгаданого права, право на відшкодування шкоди, заподіяної порушенням права на безпечне навколишнє середовище, – це **активне право** особи, що реалізовується шляхом пред’явлення до суду позовів до державних органів, підприємств, установ, організацій і громадян про відшкодування шкоди не тільки здоров’ю, але й майну громадян унаслідок негативної дії на навколишнє природне середовище (п. із ст. 9 Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища”).

Підставою виникнення вказаного права є склад екологічного правопорушення. Склади екологічних правопорушень визначені в Кодексі про адміністративні правопорушення й Кримінальному кодексі України. Норми, що містяться в цих актах, тлумачаться відповідно до екологічного законодавства, в якому в необхідних випадках містяться переліки правопорушень або є статті, що визначають права і обов’язки суб’єктів регульованих відносин, заборони і обмеження на здійснення певних дій.

Разом із цим слід враховувати певні особливості цивільно-правової відповідальності, встановлені екологічним законодавством. Зокрема, у деяких випадках екологічне законодавство встановлює обов’язок відшкодувати екологічну шкоду, заподіяну в разі здійснення правомірних дій, тобто за відсутності правопорушення.

⁷ Краснова І.О. Правове регулювання возмещения екологического вреда // Экологическое право. 2005. - № 4. - с. 26-33

Шкода – поняття соціальне, таке, що має різні відтінки: економічний, екологічний, моральний, державний, міждержавний, міжнародний. В юридичній літературі він визначається, як зменшення, знищення суб'єктивного права або блага, тобто шкода підлягає відшкодуванню, якщо вона є наслідком порушення майнових прав громадянина і юридичної особи, або особистих немайнових прав (благ) громадянина (здоров'я, честь тощо). Шкоду, передбачену в статті 50 Конституції України, можна розглядати як матеріальну й моральну.

Матеріальна шкода заподіюється фізичним особам у результаті умисного або необережного порушення правових екологічних вимог. Така шкода виражається у втраті життя або спричиненні шкоди здоров'ю людини, втраті або пошкодженні природних об'єктів, деградації навколишнього природного середовища. В економічному аспекті це трансформується у вартість втраченого або пошкодженого майна, природних об'єктів і ресурсів, вимушених витрат на очищення або рекультивуацію навколишнього середовища, витрат на відновлення здоров'я людей і компенсацію потерпілим (реальний збиток), а також вартість недоотриманих доходів у результаті втрати природних ресурсів – джерел природної сировини (втрачена вигода).

Разом з відшкодуванням шкоди, заподіяної здоров'ю і майну унаслідок здійснення екологічного правопорушення, громадянин має право на компенсацію **моральної** шкоди, заподіяної етичним переживанням у зв'язку з неможливістю продовжувати активне суспільне життя, з втратою роботи, а також з фізичним болем, пов'язаним зі спричиненням збитку здоров'ю або в зв'язку із захворюванням, перенесеним у результаті етичних страждань.

Відповідно до ст. 69 Закону “Про охорону навколишнього природного середовища” збиток, заподіяний у результаті порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища, підлягає компенсації, як правило, у повному обсязі без застосування норм зниження розміру стягування й незалежно від збору за забруднення навколишнього природного середовища і погіршення якості природних ресурсів.

Особи, яким заподіяний такий збиток, мають право на відшкодування не отриманих доходів за час, необхідний для відновлення здоров'я, якості навколишнього природного середовища, відтворення природних ресурсів до стану, придатного для використання за цільовим призначенням.

Право вільного доступу до інформації про стан навколишнього середовища, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її розповсюдження.

На підставі розпоряджень, що містяться в п. “е” ст. 9 Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища” право громадян на отримання екологічної інформації розглядається, як “вільний доступ до інформації про стан навколишнього природного середовища (екологічна інформація) і вільне отримання, використання, розповсюдження і зберігання такої інформації, за винятком обмежень, встановлених законом”⁸. Це право регламентується Конституцією України, законами України “Про інформацію” від 20.10.1992 р., “Про державну таємницю” від 21.01.1994 р., “Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні” від 16.11.1992 р. і іншими, а також ратифікованою Україною в 1999 році Організацією Конвенцією “Про доступ до інформації, участі громадськості в процесі ухвалення рішень і доступу до правосуддя по питаннях, що стосуються навколишнього середовища”. Екологічна інформація – відкрита, повні, достовірні, доступні і своєчасні відомості в письмовій, аудіовізуальній, електронній або іншій матеріальній формі про:

- стан навколишнього природного середовища або його об'єктів;
- біологічну різноманітність і її компоненти, включаючи генетично видозмінені (модифіковані) організми і їх взаємодію з об'єктами навколишнього природного середовища;
- джерела, чинники, матеріали, речовини, продукцію, енергію, фізичні чинники (шуми, вібрації, електромагнітне випромінювання, радіація), які впливають або можуть впливати на стан навколишнього природного середовища;

⁸ Офіційний вісник України. - 2002. - № 46. - Ст. 208

- загрози виникнення і причини надзвичайних екологічних ситуацій, результати ліквідації цих явищ, рекомендації щодо заходів, направлених на зменшення їх негативної дії на природні об'єкти і здоров'я людей;
- екологічні прогнози, плани і програми, заходи, зокрема, адміністративні, державну екологічну політику, законодавство про охорону навколишнього природного середовища;
- витрати, пов'язані зі здійсненням природоохоронних заходів за рахунок фондів охорони навколишнього природного середовища, інших джерел фінансування, економічний аналіз, проведений у процесі ухвалення рішень по питаннях, що стосуються охорони навколишнього середовища.

Повна інформація – це інформація, що є вичерпною, і в ній повною мірою відображені реальні факти. Достовірна – яка відповідає об'єктивним даним про існуючий стан навколишнього середовища і здоров'я людей, а також іншим показникам. Терміни отримання інформації передбачені в законах України “Про інформацію” і “Про звернення громадян”. Порядок її надання регламентується безпосередньо Положенням про порядок надання екологічної інформації, затвердженим Наказом Мінприроди від 18.12.2003 р.

Екологічна інформація надається в терміни, визначені в Законі України “Про інформацію”, але не пізніше одного місяця після подачі запиту, якщо об'єми і складність збору інформації за запитом не потребують продовження цього терміну до двох місяців після подачі запиту. У разі потреби продовження термінів зацікавлена особа повинна бути оповіщена не пізніше десяти днів з моменту надходження запиту (п. 3.5).

Особливий регламентації підлягає інформація про об'єкти, що представляють підвищену небезпеку, а також об'єкти, які є найбільшими забруднювачами навколишнього природного середовища⁹.

Громадянам надано право звертатися за отриманням екологічної інформації, як до державних органів, перш за все, до Міністерства охорони навколишнього природного середовища України, яке здійснює в межах своїх повноважень екологічне інформаційне забезпечення, так і до суб'єктів господарської діяльності. Необхідно відмітити, що Міністерство готує разом з іншими органами виконавчої влади і подає в установленому порядку **Національну доповідь** про стан навколишнього природного середовища.

Загальною умовою отримання екологічної інформації є її відкритий характер. Відповідно до ст. 28 Закону України “Про інформацію”, інформація за режимом доступності ділиться на відкриту й з обмеженим доступом (конфіденційну й таємну)¹⁰. **Інформація:**

- про стан навколишнього природного середовища, якість продуктів і предметів побуту;
- про стан здоров'я населення, його життєвий рівень;
- про аварії, катастрофи, небезпечні природні явища, які відбулися або можуть відбутися, або загрожують безпеці громадян, **не відноситься до конфіденційної**.

Деяка інформація екологічного характеру, яка знаходиться у веденні суб'єктів господарської діяльності, може бути визнана як комерційна.

Відповідно до Закону України “Про інформацію”, склад і обсяг відомостей, які складають комерційну таємницю, порядок її захисту визначається керівником підприємства в наказі. У будь-якому випадку наказ не може замінювати положення законодавства.

Відповідно до положень Оргузької конвенції кожен має право на доступ до інформації, а на державну владу покладаються обов'язки її збору, розповсюдження і надання. Особливі уваги заслуговують такі принципи, як повнота обліку екологічних міркувань при ухваленні рішень на урядовому рівні й витікаюча з цього необхідність, щоб державні органи мали у своєму розпорядженні точну, всеосяжну й новітню екологічну інформацію; доступність і ефективність судових механізмів; підвищення відвертості й більшої участі громадськості в

⁹ Офіційний вісник України. - 2004. - № 6. - Ст. 358.

¹⁰ Экологическое право Украины: Учебное пособие. - Х.: ООО “Одиссей”, 2007. - 464 с.

процесі ухвалення рішень про навмисний випуск генетично-модифікованих організмів у навколишнє середовище.

У Конвенції визначаються цілі, поняття, загальні положення. У ній встановлюються порядок доступу до екологічної інформації й обмеження на нього (ст. 4), правила збору і розповсюдження (ст. 50), вирішуються питання врегулювання суперечок. Для реалізації положень Оргуської конвенції Євросоюз готує ряд рішень і нормативних документів, у разі ухвалення яких, в екологічне законодавство країн, які входять в нього, будуть внесені важливі і масштабні зміни.

Законом України "Про охорону навколишнього природного середовища" передбачена відповідальність за:

- порушення прав громадян на екологічно безпечне навколишнє природне середовище;
- відмову від надання своєчасної, повної й достовірної інформації про стан навколишнього природного середовища, а також про джерела забруднення;
- приховування випадків аварійного забруднення навколишнього середовища або фальсифікацію відомостей про стан екологічної обстановки або захворюваності населення (пп. "а", "л" ч. 2 ст. 68).

До екологічних прав, установлених спеціальними законами, відносяться перераховані в ст. 9 Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища" права кожного на:

- участь в обговоренні і внесенні пропозицій у проекти нормативно-правових актів, матеріалів по розміщенню, будівництву і реконструкції об'єктів, які можуть негативно впливати на стан навколишнього природного середовища;
- внесення пропозицій в органи державної влади й органи місцевого самоврядування, юридичним особам, що беруть участь в ухваленні рішень по цих питаннях;
- участь в розробці і здійсненні заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, раціонального і комплексного використання природних ресурсів;
- здійснення загального і спеціального використання природних ресурсів;
- об'єднання в громадські природоохоронні формування;
- участь в публічних слуханнях або відкритих засіданнях по питаннях впливу запланованої діяльності на навколишнє природне середовище на стадіях розміщення, проектування, будівництва і реконструкції об'єктів і в проведенні суспільної екологічної експертизи;
- отримання екологічної освіти й інші права, визначені законодавством України.

Екологічну спрямованість мають права, закріплені й іншими законами. Наприклад, у ст. 6 Закону України "Основи законодавства України про охорону здоров'я" передбачено, що кожен громадянин України має право на охорону здоров'я, яке передбачає:

- безпечне для життя й здоров'я навколишнє природне середовище;
- санітарно-епідемічне благополуччя територій і населеного пункту, де людина проживає;
- безпечні й здорові умови роботи, навчання, побуту й відпочинку;
- достовірну й своєчасну інформацію про стан свого здоров'я й здоров'я населення, включаючи існуючі й можливі чинники ризиків і їхню ступінь тощо.

Третю групу складають екологічні права закріплені підзаконними нормативно-правовими актами та договорами. Перелік їх дуже різноманітний. Вони не менш значущі, чим конституційні й закріплені в законах екологічного права. Наприклад, нормативні акти, якими встановлюються вимоги до якості питної води, повітря тощо.

2). Екологічні права за формою реалізації діляться на індивідуальні та колективні.

Свої екологічні права громадяни можуть здійснювати самостійно, а також спільно з іншими особа-

ми, об'єднавшись в організації, групи, інші утворення й об'єднання. Створення громадських природоохоронних об'єднань розширює можливості громадянина в реалізації екологічних прав. Основними формами участі громадськості в ухваленні екологічно значущих рішень є:

- референдум;
- звернення громадян (скарги, зауваження, пропозиції);
- робота з депутатами;
- суспільні (публічні) слухання;
- збори громадян по місцю проживання;
- залучення експертів від громадськості в робочі групи, створені органами державної влади по екологічних питаннях;
- участь в проведенні державної екологічної експертизи;
- суспільна екологічна експертиза;
- громадський контроль;
- збори, мітинги, демонстрації й т.п.

3). Екологічні права абсолютні й відносні.

Абсолютні права характеризуються тим, що їхньому носію протистоїть невизначене число осіб, кожна з яких повинна утриматися від порушення цих прав. Коло абсолютних прав, як і взагалі всіх видів суб'єктивних прав, визначається значущістю і характером громадських екологічних відносин. В основному до них відносяться конституційні й природні екологічні права.

Абсолютні права протилежні відносним, таким, що діють відносно однієї конкретно взятої особи або декількох осіб.

4). Майнові та особисті немайнові екологічні права.

Екологічні права залежно від того, які екологічні інтереси й права захищаються, також можна розділити на майнові та особисті немайнові права.

Деякі природні об'єкти, хоч і прирівнюються за Цивільним Кодексом України до майна (наприклад, озеро), все-таки залишаються об'єктами особливого роду, які продовжують розвиватися по своїх природних законах, з урахуванням ряду екологічних чинників. Природа не є результатом діяльності людини. Основним критерієм розмежування сфери цивільного і екологічного права є перебування відповідного природного об'єкту у взаємозв'язку із природним середовищем. Об'єкти природи й товарно-матеріальні цінності – різні категорії, які мають особливі екологічні, економічні й правові ознаки й характеристики.

До групи майнових прав у сфері екології відносяться права на:

- відшкодування шкоди, заподіяної здоров'ю і майну громадян унаслідок негативної дії на навколишнє природне середовище;
- природокористування;
- право власності на природні ресурси й ін.

Особисті немайнові права, як правило, належать до категорії абсолютних прав і забезпечують природне існування фізичної особи. Вони відносяться до прав життєзабезпечення. Основним серед них є право на безпечне для життя і здоров'я навколишнє середовище, а також право на достовірну інформацію про стан навколишнього середовища.

5). Екологічні права в сфері відтворення (відновлення) і поліпшення якісного стану природних об'єктів.

Певна класифікація екологічних прав громадян існує в сфері відтворення (відновлення) і поліпшення якісного стану природних об'єктів:

- право громадян на відтворення й відновлення природних об'єктів;

- право на здійснення заходів, які покращують якість екологічних об'єктів і навколишнього природного середовища.

Ці права містяться в підгалузевому законодавстві, і вони тісно пов'язані із правами громадян на використання природних об'єктів.

Здійснення цих прав направлене на запобігання погіршенню якості навколишнього природного середовища і його відповідності вимогам екологічної безпеки. При цьому здійснення вказаних дій у законодавстві закріплене тільки як виконання встановлених обов'язків.

6). Охоронно-захисна спрямованість екологічних прав

Екологічні права громадян можливо класифікувати по їхній охоронно-захисній спрямованості. Аналіз чинного екологічного законодавства свідчить, що поняття “охорона” і “захист” прав взаємозалежні, але не тотожні. Захист екологічного права здійснюється тоді, коли воно порушене, при цьому порядок захисту порушеного права нормативно закріплений. Також правовому захисту підлягають оспорювані права й законні інтереси.

1. Екологічні права в сфері захисту порушених прав підрозділяються на:

- ✓ вимогу у встановленому порядку відшкодування збитків екологічної шкоди, заподіяної природним об'єктам, що знаходяться у власності або користуванні громадян; шкоди, заподіяної здоров'ю забрудненням навколишнього природного середовища, а також у необхідних випадках і моральної шкоди;
- ✓ вимогу усунення протидій у здійсненні громадянами своїх екологічних прав;
- ✓ заперечування екологічних прав, інтересів і т.п., що належать громадянам.

Охоронні розпорядження, що містяться в екологічному законодавстві, устанавлюють специфічні заходи примушення й форми захисту порушеного права.

2. Екологічні права громадян у сфері охорони навколишнього природного середовища складаються з таких прав:

- ✓ брати участь у заходах, що забезпечують раціональне використання природних об'єктів; об'єднання в громадські природоохоронні формування;
- ✓ обговорення нормативних актів;
- ✓ участь в публічних слуханнях і інших заходах з метою попередження негативної дії на навколишнє природне середовище або його наслідків.

Приведені класифікації екологічних прав громадян характеризують лише найбільш важливі й соціально значущі права.

Яке значення мають екологічні права?

Безпосередньо термін “екологічні права” вперше в законодавстві України був закріплений у Законі України “Про охорону навколишнього природного середовища” (ст. 9). Потім вони були зафіксовані Конституцією України, що свідчить про їхню значущість в загальній системі прав людини. Окрім цього екологічні права громадян закріплені в ряді законів України: “Про охорону атмосферного повітря”, “Про екологічну експертизу”, “Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру” тощо.

Основоположні екологічні права належать до природних прав людини. Вони – невід'ємні, невідчужувані, перебувають у нерозривному взаємозв'язку з правом на життя та правом на здоров'я, тому потребують більш ефективного захисту, зокрема, у формі відшкодування шкоди, заподіяної їх порушенням.

Кожному громадянину України надається юридична можливість користуватися навколишнім природним середовищем для мешкання, життєзабезпечення, при цьому воно повинно відповідати

вимогам екологічної безпеки; вимагати від держави, всіх юридичних і фізичних осіб виконання ними обов'язків по використанню, відтворенню й охороні навколишнього середовища, забезпеченню його екологічної безпеки; звертатися в необхідних випадках до державного або суспільного захисту свого порушеного права.

Як можна класифікувати екологічні обов'язки?

Екологічні обов'язки, як і права, у залежності від різних підстав можна також класифікувати й детальніше розкрити їхню специфіку. Класифікацію обов'язків проведемо за такими ж підставами, що й екологічні права.

1) Екологічні обов'язки по юридичній силі (акту, що їх закріплює), ступеню правової урегульованості:

- а) конституційні (основні, невідчужувані, фундаментальні);
- б) установлені в спеціальних законах, переважна більшість норм яких направлена на регулювання саме екологічних відносин або пов'язаних із цим відносин;
- в) передбачені підзаконними нормативними актами і договорами.

а) У Конституції України екологічні обов'язки громадян закріплені в ст. 66, де передбачено, що громадяни не мають права завдавати шкоди природі, культурній спадщині та повинні відшкодовувати заподіяні ними збитки. Але до екологічних обов'язків також можна віднести інші обов'язки, які трансформуються в сферу екологічного права:

- зобов'язання власності, вона не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству;
- платити податки і збори в порядку і розмірах, установлених законом;
- неухильно дотримуватися Конституції і законів України, не робити замах на права інших людей і т.п.

б) До цієї групи відносяться екологічні обов'язки, які сформульовані в Законі України "Про охорону навколишнього природного середовища" (ст. 12). До них відносяться:

- берегти природу, охороняти, раціонально використовувати її багатства відповідно до вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища;
- вести діяльність з дотриманням вимог екологічної безпеки, інших екологічних нормативів і лімітів використання природних ресурсів;
- не порушувати екологічні права і законні інтереси інших суб'єктів;
- вносити плату за спеціальне використання природних ресурсів і штрафи за екологічні правопорушення;
- компенсувати збиток, заподіяний забрудненням і іншою негативною дією на навколишнє природне середовище.

в) Коло екологічних обов'язків розширюється завдяки їх детальнішій регламентації в підзаконних нормативних актах. Наприклад, в Ухвалі Кабінету Міністрів України від 2 жовтня 2003 року "Про затвердження Порядку надання спеціальних дозволів на користування надрами" визначаються додаткові обов'язки надрокористувачів:

- дотримуватися вимог, передбачених дозволом;
- забезпечувати сохрнність геологічних територій і об'єктів;
- дотримуватися інших умов, визначених угодою на користування надрами (п. 27).

2) Загальні і спеціальні екологічні обов'язки

Ця класифікація здійснена залежно від суб'єктного складу (кола правозобов'язаних громадян). Виділяють загальні і спеціальні екологічні обов'язки. Загальні – властиві всім без виключення громадянам як суб'єктам екологічного права, до них належать обов'язки, закріплені в Конституції України й Законі "Про охорону навколишнього природного середовища".

Спеціальні обов'язки, передбачені поресурсовим чинним екологічним законодавством, базуються на загальних положеннях права власності і природокористування, забезпеченні вимог екологічної безпеки й т.п. Але разом із цим дані обов'язки обумовлені специфікою природного ресурсу, який використовується, особливостями правового режиму експлуатації відповідного об'єкту й безпосередньо правовим статусом суб'єктів. Особливу групу складають обов'язки, що виникають при введенні режиму надзвичайного положення, при оголошенні місцевості зоною надзвичайної екологічної ситуації.

3) Майнові та особисті немайнові екологічні обов'язки

До майнових екологічних обов'язків відносяться:

- компенсувати збиток, шкоду, заподіяну забрудненням і іншою негативною дією на навколишнє природне середовище, а також здоров'ю людини;
- вносити плату за спеціальне використання природних ресурсів і штрафи за екологічні правопорушення;
- компенсувати витрати на проведення екологічної експертизи, аудиторського аналізу відносно об'єктів і видів діяльності, які представляють підвищену екологічну небезпеку;
- впроваджувати нові технології, що запобігають шкідливій дії на навколишнє природне середовище і здоров'я людини й т.п.

До немайнових екологічних обов'язків належать такі:

- берегти природу, охороняти, раціонально використовувати її багатства;
- здійснювати діяльність відповідно до вимог екологічної безпеки;
- не порушувати права інших суб'єктів;
- проводити екологічну експертизу екологічно небезпечних об'єктів і видів діяльності й т.п.

4) Екологічні обов'язки на основі інших підстав

Екологічні обов'язки можна класифікувати й по інших підставах (критеріях), наприклад, залежно від:

- правомірної або неправомірної поведінки громадянина;
- сфери існування екологічних відносин (приналежності, використання, охорони, захисту, забезпечення екологічної безпеки);
- виду дії (активні і пасивні) і ін.

ГАРАНТІЇ, ОХОРОНА І ФОРМИ ЗАХИСТУ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ ГРОМАДЯН

Які існують гарантії екологічних прав громадян?

Гарантії прав це сукупність об'єктивних і суб'єктивних чинників, направлених на фактичну реалізацію прав людини, на усунення причин і перешкод щодо їх обмеження, неналежного їх здійснення і захисту від порушень.

У ст. 10 Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища" встановлені еколого-правові гарантії екологічних прав громадян. Аналіз гарантій свідчить про їх різну спрямованість. Вони забезпечуються:

- а) проведенням широкомасштабних державних заходів щодо підтримки, відновлення, поліпшення стану навколишнього природного середовища (має еколого-економічний характер, забезпечує екологічну рівновагу і гармонійний розвиток природи і суспільства);
- б) обов'язком міністерств, відомств, підприємств, установ, організацій здійснювати технічні й інші заходи для запобігання шкідливій дії господарської й іншої діяльності на навколишнє природне середовище, виконувати екологічні вимоги при плануванні, розміщенні виробничих сил, будівництві й експлуатації народногосподарських об'єктів;

- в) участю суспільних об'єднань і громадян у діяльності по охороні навколишнього природного середовища;
- г) здійсненням державного і суспільного контролю за дотриманням законодавства по охороні навколишнього природного середовища;
- д) компенсацією в установленому порядку збитку, заподіяного здоров'ю і майну громадян унаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища;
- е) невідворотністю відповідальності за порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища;
- ж) створенням і функціонуванням мережі загальнодержавної екологічної автоматизованої інформаційно-аналітичної системи забезпечення доступу до екологічної інформації.

У 10 статті також закріплено положення, згідно якому діяльність, що перешкоджає здійсненню права громадян на безпечне навколишнє природне середовище й інших їх екологічних прав, підлягає припиненню в порядку, встановленому законодавством України¹¹. За своїм змістом дана гарантія має присікаючий характер.

Окрім названих гарантій, що мають загальне значення, у законодавстві також установлені **спеціальні гарантії** екологічних прав, що містяться в екологічному законодавстві.

Як охороняються екологічні права громадян?

Правова охорона екологічних прав є системою розпоряджень, закріплених у законодавстві, які забезпечують міру дозволеної й належної поведінки суб'єктів у навколишньому середовищі. Фактично, охорона екологічних прав є правотворчою діяльністю по встановленню охоронних норм і яка застосовується в період нормального (безперешкодного) здійснення екологічних прав громадян.

Як захистити свої екологічні права?

Про захист прав громадян у сфері екології мова йде в ст. 11 Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища", у якій закріплене загальне правило, що держава гарантує своїм громадянам реалізацію екологічних прав, наданих їм законодавством. Зокрема, конкретні органи державного управління зобов'язуються надавати всебічну допомогу громадянам при здійсненні ними своїх екологічних прав. Порушені права громадян повинні бути відновлені, а їх захист здійснюється в судовому порядку.

Існують такі **форми** захисту:

- адміністративна,
- судова,
- суспільна (громадська),
- самозахист,
- звернення до Уповноваженого з прав людини тощо.

Адміністративна форма захисту регламентується ст. 40 Конституції України, Законом України "Про звернення громадян" від 2 жовтня 1996 р. (393/96-ВР). При такій формі захисту громадяни можуть звертатися в органи державної влади, місцевого самоврядування, об'єднання громадян, до підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності зі зверненнями, зокрема, зауваженнями, пропозиціями і скаргами, у тому числі, і по екологічних питаннях.

Особи, до яких направлені такі звернення, повинні їх розглянути й дати обґрунтовану відповідь в місячний термін. Проте, місячний термін розгляду звернень громадян може бути продовжений керівником відповідного органу або його заступником, якщо вирішити питання в зазначений термін неможливо. Вони встановлюють необхідний термін для його розгляду, при цьому загальний термін розгляду звернення не може перевищувати 45 днів, про що повідом-

¹¹ Постанова Верховної Ради України від 29 жовтня 1992 року № 2751 - XII "Про порядок обмеження, тимчасової заборони (зупинення) чи припинення діяльності підприємств, установ, організацій і суб'єктів у разі порушення ними законодавства про охорону навколишнього природного середовища" // Відомості Верховної Ради України. - 1992 - № 46. - Ст. 637.

ляють особу, яка подала звернення. При цьому плата за розгляд звернень не стягується. Форма звернень може бути усною або письмовою. Звернення може бути представлено як окремою особою (індивідуальне), так і групою осіб (колективне).

Судовий захист є найбільш ефективним механізмом у даній сфері. Проведення і реалізація судово-правової реформи в Україні забезпечує пріоритет права у всіх сферах життя суспільства. Право на судовий захист є конституційним і не вимагає додаткового закріплення в інших нормативно-правових актах. Стаття 55 Конституції України містить норму, яка встановлює право кожного звертатися до суду, якщо:

- його права і свободи порушені або порушуються;
- створені або створюються перешкоди для реалізації прав або свобод;
- мають місце незаконні обмеження прав і свобод.

Вказані положення трансформуються і на порушені екологічні права.

До **громадської форми захисту** можна віднести:

- референдум;
- громадські (публічні) слухання;
- загальні збори громадян по місцю проживання;
- залучення експертів від громадськості в робочі групи по екологічних питаннях, утворених органами влади для участі в проведенні державної екологічної експертизи, а також проведенні суспільної екологічної експертизи;
- збори, мітинги, ходи, демонстрації;
- робота з депутатами.

Самозахист екологічних прав. Можливість захищати право не в державних органах є відмінною рисою самозахисту. Вона відноситься до конституційних прав. Способи самозахисту можуть бути визначені в законі або договорі. Характерно, що кількість способів самозахисту не обмежується. Вони можуть застосовуватися як окремо, так і в комплексі, але лише з дотриманням умов правомірної реалізації. Особа може самостійно вибирати способи самозахисту з урахуванням змісту порушеного права, характеристики протиправної поведінки. Але вибраний спосіб самозахисту не може суперечити вимогам закону¹².

Під самозахистом екологічних прав розуміють передбачені моральними основами суспільства й нормами законодавства, у певних випадках, у договорі, дії особи (тобто застосування засобів протидії), наділеної вказаним правом, направлені на забезпечення недоторканності прав, припинення порушень і ліквідацію наслідків.

Звернення до Уповноваженого з прав людини. Однією з головних функцій Уповноваженого з прав людини в сфері екології є контроль за діяльністю органів державної влади шляхом розгляду скарг громадян на дії тих або інших органів або посадових осіб, які привели до порушення екологічних прав громадянина.

Належна реалізація екологічних прав повинна забезпечуватися не тільки гарантіями, але й дією всієї системи екологічного законодавства щодо їх забезпечення, зокрема: стандартизацією і нормуванням якості навколишнього природного середовища, екологічним страхуванням, державним контролем за станом навколишнього середовища й іншими заходами.

Способи захисту в екологічному законодавстві (окрім земельного), на відміну від цивільного (ст. 16 Цивільного кодексу України), не містяться в узагальненому вигляді, хоча вони все ж таки отримали опосередковане закріплення в поресурсовому екологічному законодавстві. Зокрема, до них можна віднести наступні види:

¹² Экологическое право Украины: Учебное пособие. - Х.: ООО "Одиссей", 2007. - 464 с.

- **визнання** екологічних прав;
- **відновлення** порушених прав;
- **припинення діяльності**, що перешкоджає здійсненню прав;
- **відшкодування** збитків і інші способи відшкодування майнової шкоди, а також моральної шкоди (екологічної шкоди);
- **зміна** правовідношення;
- **припинення** правовідношення;
- **визнання незаконними** рішень, дій або бездіяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, службових і посадових осіб;
- і інші способи, встановлені в нормативно-правових актах.

КОРИСНА ІНФОРМАЦІЯ

Чи цікавить міжнародну спільноту питання охорони довкілля?

Уперше міжнародна актуальність проблеми якості довкілля була належно оцінена на Конференції ООН у Стокгольмі в 1972 році. У преамбулі Стокгольмської декларації зазначено, що як природне, так і створене людиною навколишнє середовище, мають вирішальне значення для благополуччя і реалізації основних прав людини, включаючи її право на життя. Принцип 1 Стокгольмської декларації проголосив право кожної людини на свободу, рівність і сприятливі умови життя в навколишньому середовищі.

Через 20 років після Стокгольмської конференції, у 1992 році в Ріо-де-Жанейро (Бразилія) пройшла Конференція ООН щодо довкілля та розвитку, іменована також “Зустріч на вищому рівні “Планета Земля”.” Прийнята на ній декларація розвинула положення Стокгольмської декларації та відобразила новий підхід до охорони довкілля в цілому й екологічних прав людини, пов’язавши їх із питанням збалансованого розвитку. Принцип 1 Декларації Ріо проголошує, що людина є центральною ланкою в діяльності для збалансованого розвитку. У принципі 10 Декларації Ріо були проголошені також й інші екологічні права людини – на екологічну інформацію, на участь у прийнятті рішень і судовий захист цих прав тощо.

В 1993 році у Відні на конференції була прийнята Віденська декларація, яка визнала універсальність, неподільність, взаємозалежність і взаємозв’язок прав людини – цивільних, культурних, економічних, політичних, соціальних і екологічних. Неподільність прав означає відмову від поділу прав людини на пріоритетні і другорядні. Це відкрило широке поле для співробітництва між “зеленим” та іншими правозахисними рухами. Це положення особливо важливе для активістів екологічного руху, бо розкриває комплексний характер будь-якого порушення прав і тим самим припускає комплексний характер захисту цих прав.

Проте й дотепер право на здорове й сприятливе довкілля не закріплено безпосередньо в міжнародній системі прав людини.¹³

Чи має право громадськість або громадські об’єднання впливати на процеси прийняття рішень у сферах охорони та захисту довкілля?

Принцип участі громадськості закріплено не лише в Декларації Ріо та Порядку Денному ХХІ століття, прийнятому на тій же Конференції ООН, але й у низці міжнародних угод, прийнятих після Ріо. Зокрема, вироблених і укладених у ході загальноєвропейського процесу “Довкілля для Європи”, 5-та загальна зустріч якого відбулась в Києві в 2003 році.

¹³ <http://www.helsinki.org.ua>

Мінприроди України в наказах від 18 грудня 2003 року №№ 168, 169 “Про затвердження Положення про участь громадськості в прийнятті рішень у сфері охорони навколишнього середовища” підтвердило право громадськості брати участь у процесі прийняття рішень.

Чи підтримує Україна міжнародний рух із захисту довкілля?

Україна стала стороною понад 40 міжнародних природоохоронних конвенцій глобального та регіонального значення, серед яких:

- Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином, як середовища існування водоплавних птахів (1971 року);
- Конвенція про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини (1972 року);
- Конвенція про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ їх існування в Європі (1979 року);
- Конвенція про збереження мігруючих видів диких тварин (1979 року);
- Віденська конвенція про охорону озонowego шару (1985 року);
- Конвенція про захист Чорного моря від забруднення (1992 року);
- Конвенція про охорону та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер (1992 року);
- Конвенція про охорону біологічного різноманіття (1992 року);
- Конвенція про ядерну безпеку (1994 року);
- Оргуська Конвенція (1998 року).

Міжнародні екологічні конвенції та угоди з моменту ратифікації їх Верховною Радою стають частиною національного законодавства і покладають на Україну додаткові зобов'язання щодо захисту довкілля та забезпечення екологічних прав громадян.

Чим відома Оргуська Конвенція?

Оргуська Конвенція “Про доступ до інформації, участі громадськості в процесі ухвалення рішень і доступу до правосуддя по питаннях, що стосуються навколишнього середовища” (Данія, 1998 р.) має особливе значення. Вона є першим міжнародним документом, який прямо закріпив право людини на сприятливе (здорове) навколишнє середовище. У преамбулі Конвенції визначено: “Кожна людина має право жити в навколишньому природному середовищі, сприятливому для її здоров'я й добробуту”. Це право також згадується в ст. 1 Конвенції, де мова йдеться про необхідність захисту “права кожної людини нинішнього й майбутніх поколінь жити в навколишньому середовищі, сприятливому для його здоров'я й добробуту”.

Також у преамбулі встановлюється обов'язок “як індивідуально, так і спільно з іншими охороняти й покращувати навколишнє середовище на благо нинішнього й майбутнього поколінь”. Особливої уваги заслуговує положення відносно права доступу до правосуддя в питаннях охорони навколишнього середовища, яке створює нові умови щодо включення судової влади в механізм рішення екологічних проблем.

Якими документами підкріплюється право на отримання інформації?

В Оргуській конвенції розкривається зміст основного екологічного права, підкреслюється його соціальний аспект, визначається коло його суб'єктів. Конвенція не тільки проголошує, декларує екологічні права громадян (на сприятливе навколишнє середовище, отримання екологічної інформації, участь в ухваленні екологічно значущих рішень тощо), а й регулює процедурні (процесуальні) питання їх захисту. Конвенція направлена на захист екологічних прав громадськості, а в першу чергу – захисту права на інформацію. У ній дається визначення громадськості, як однієї або більше фізичних або юридичних осіб, їх об'єднань, організацій або груп, які діють відповідно до національного законодавства або практики.

Також необхідно відмітити, що Міністерство охорони навколишнього природного середовища України (Мінприроди України) прийняло підзаконний акт: "Положення про порядок надання екологічної інформації Мінприроди України" (наказ Мінприроди від 18 грудня 2003 року №169, зареєстрований у Мін'юсті України 4 лютого 2004 року № 156/8755), яким регулюються питання отримання екологічної інформації, та участі громадськості в прийнятті рішень у природоохоронній сфері. Він вважається одним із механізмів застосування Оргуської Конвенції.

Яку саме екологічну інформацію можна отримати?

У пункті 2.2 Положення про порядок надання екологічної інформації декларується, що власники екологічної інформації "забезпечують у межах своєї компетенції формування та постійне оновлення електронних баз даних екологічної інформації і забезпечують громадськості вільний доступ до них через мережу Інтернет". Така інформація має включати:

- 2.2.1) національну й обласні доповіді та звіти про стан навколишнього природного середовища з висвітленням динаміки його змін;
- 2.2.2) перелік, тексти та проекти нормативно-правових актів, що діють у сфері охорони навколишнього природного середовища та звіти про дотримання природоохоронного законодавства;
- 2.2.3) документи з питань політики в сфері охорони навколишнього природного середовища, плани з охорони навколишнього природного середовища, програми та проекти;
- 2.2.4) міжнародні угоди в сфері охорони навколишнього природного середовища та стан їх виконання;
- 2.2.5) іншу інформацію про стан окремих об'єктів навколишнього природного середовища, якщо за результатами соціологічних досліджень вона виявляється важливою для громадськості.¹⁴

Що таке Кіотський протокол?

Кіотський протокол (Кіотський протокол до рамкової Конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату) є міжнародною угодою і встановлює обов'язки на зниження викидів парникових газів для розвинених країн та країн із перехідною економікою (країни перелічені в Додатку 1 до цього протоколу). У сукупності за протоколом усі країни Додатку 1 повинні в період 2008-2012 рр.. знизити викиди парникових газів на 5% від рівня викидів у 1990 р.

Кіотський протокол є єдиною міжнародною угодою, що змушує країни вкладати кошти в політику та заходи зниження викидів парникових газів. За допомогою гнучких механізмів (чистий розвиток та спільне впровадження) було зареєстровано проектів з обсягом знижень викидів парникових газів більше ніж на 1 мільярд тон CO₂.¹⁵

Чим погані глобальні зміни клімату?

Дехто думає, що із глобальним потеплінням у світі стане лише тепліше. Але насправді на нас чекають зміни клімату, які тягнуть за собою такі екстремальні природні явища, як посухи, повені, сильні урагани, затоплення прибережних районів і поселень, аномальні температури. Через проблему зміни клімату існує загроза життю сотен мільйонів людей вже до кінця цього століття.¹⁶

Серед законодавчих актів екологічного характеру, що прийняла Верховна Рада України в 2004 році, безумовно, найбільш важливим є Закон "Про ратифікацію Кіотського протоколу до рамкової Конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату". Через механізми Кіотського протоколу, зокрема, через так звані проекти спільного впровадження, можливо здійснити енергоефективну модернізацію українських технологій. Що у свою чергу, дозволить суттєво знизити енергоємність української продукції та підвищити її конкурентноздатність на

¹⁴ <http://www.helsinki.org.ua>

¹⁵ <http://climategroup.org.ua>

¹⁶ <http://climategroup.org.ua>

світових ринках. Саме така модернізація дозволить підвищити рівень життя українських громадян, а завдяки екологічним ефектам від модернізації технологій і якість життя.¹⁷

Як людина впливає на процес глобального потепління?

За останнім звітом IPCC (з англійської: Міжурядова група зі зміни клімату) від 2 лютого 2007 року “саме збільшення викидів парникових газів внаслідок діяльності людини є найбільшою причиною зафіксованих кліматичних змін”.

- Вуглекислий газ (CO₂) є найбільш важливим парниковим газом. За останні 100 років його концентрація збільшилася на 40%, що є найбільшим рівнем за останні 650 тис. років. Основними причинами збільшення концентрації вуглекислого газу є спалювання викопного палива (вугілля, нафти, газу), зміни в землекористуванні та вирубка лісів.
- Глобальні концентрації метану збільшилися у 2,4 рази в порівнянні з доіндустріальним періодом. Основними причинами збільшення метану є викиди під час видобутку та транспортування вугілля, природного газу та нафти, викиди зі сміттєзвалищ та викиди в сільському господарстві.
- Глобальні концентрації закису азоту збільшилися на 20% в порівнянні з доіндустріальним періодом.¹⁸

Які існують докази того, що відбувається зміна клімату?

Такі докази містяться у звіті Міжурядової групи зі зміни клімату (лютий 2007 р.):

- 11 з останніх 12 років (1995-2006) були зафіксовані як найтепліші з початку вимірювання температури (1850);
- У середньому рівень Світового океану зростає на 1,8 мм (1,3-2,3) кожного року з 1961 по 2003. Починаючи з 2003 року, темпи підвищення рівня океану зросли до 3,1 (2,4-3,8) мм щорічно. Сукупно, рівень Світового океану за цей період збільшився на 0,17 м.
- Супутникові дані свідчать, що арктичні льодовики тануть зі швидкістю 2,7% в десятиріччя, з таненням улітку до 7,4%.
- Зафіксовано посилення та довгостроковість посух у районах тропіків та субтропіків, що є бідю для населення, яке там проживає.
- Зафіксовано більшу кількість та інтенсивність повеней, що спричиняються більшим випаровуванням і, відповідно, кількістю опадів.
- Зафіксовано збільшення інтенсивності тропічних циклонів на півночі Атлантичного океану, як наслідок нагрівання океану й накопичення більшої кількості енергії.¹⁹

Які будуть наслідки від зміни клімату для України?

В Україні відсутні наукові дослідження, які б вивчили це питання комплексно з точки зору різних аспектів (економічних, соціальних та екологічних), тому коментарі деяких учених можна лише розглядати як їх думки, не підкріплені аналізом усіх факторів.

Грунтуючись на висновках вчених Міжурядової групи зі зміни клімату про глобальні та регіональні наслідки від зміни клімату, можна сказати, що Україні так само загрожує збільшення кількості стихійних лих, зростання повеней у Карпатах, перетворення степів південного регіону на пустелі, затоплення прибережних частин країни та гостра нестача питної води в центральних та східних регіонах України.

Крім того, ми – не ізольована у світі держава. Зміни означатимуть масову імміграцію з південних країн, де умови життя стануть нестерпними. Нам слід чекати і таких “небажаних гостей”, як малярія і інші інфекційні захворювання.²⁰

¹⁷ <http://helsinki.org.ua>

¹⁸ <http://climategroup.org.ua>

¹⁹ <http://climategroup.org.ua>

²⁰ <http://climategroup.org.ua>

Що важливіше для України: покращувати економіку або боротися зі зміною клімату?

Насправді для України боротьба зі зміною клімату співпадає з покращенням економіки та посиленням конкурентоспроможності:

1. Енергозбереження та розвиток альтернативних джерел енергії допоможуть знизити залежність від імпортованих енергоресурсів та сприятимуть зниженню викидів інших забруднюючих речовин, що викидаються внаслідок спалювання викопного палива. За висновками Міжнародного Агентства з Енергетики Україна стоїть на першому місці за кількістю затраченої енергії на вироблення одиниці ВВП!
2. Ратифікувавши Кіотський протокол Україна отримала можливості залучення додаткових коштів на виконання проектів зі зниження викидів парникових газів. Державні, комунальні та приватні підприємства можуть отримати часткове фінансування модернізації своїх підприємств за рахунок продажу майбутніх знижень викидів парникових газів по механізмі спільного впровадження.
3. Україна підписала Рамкову Конвенцію ООН про зміни клімату й ратифікувала Кіотський протокол. Цим вона взяла на себе певні зобов'язання на впровадження політики зниження викидів парникових газів. Україна входить в двадцятку найбільших забруднювачів планети і несе свою частку відповідальності за наслідки від глобальної зміни клімату.²¹

Якою має бути якісна питна вода?

ЕТАЛОН питної води: "Природна, краще джерельна, із загальною мінералізацією не більше 500 мг/л. Вміст: Са – близько 100 мг/л; співвідношення Са/Мг менш 2/1; На менше 10 мг/л. Твердість менше 6,0, рН 6,0 – 8,0. Інші макро- і мікро компоненти – у відповідності з гранично допустимими концентраціями по ВООЗ (Всесвітня організація охорони здоров'я)."²²

За токсикологічними показниками питна вода має відповідати вимогам, наведеним у табл. 1.

Таблиця 1.

Токсикологічні показники нешкідливості хімічного складу питної води

№	Найменування показників	Нормативи, не більше мг/дм ³
Неорганічні компоненти		
1.	Алюміній	0,2 (0,5)*
2.	Барій	0,1
3.	Миш'як	0,01
4.	Селен	0,01
5.	Свинець	0,01
6.	Нікель	0,01
7.	Нітрати	45,0
8.	Фтор	1,5
Органічні компоненти		
1.	Тригалометани (ТГМ, сума)	0,1
2.	хлороформ	0,06
3.	дибромхлорметан	0,01
4.	тетрахлорвуглець	0,002
5.	Пестициди (сума)	0,0001
Інтегральні показники		
1.	Окислюваність (КМnO ₄)	4,0
2.	Загальний органічний вуглець	3,0

Примітки:

* величина, зазначена в дужках, допускається при обробці води реагентами, що містять алюміній.

²¹ <http://climategroup.org.ua>

²² Якісна питна вода для сільської громади. Укладач: Микитюк О.Ю. Інститут сільського розвитку, Київ, 2005

Вода не має містити інші токсичні компоненти (ртуть, талій, кадмій, нітрити, ціаніди, хром (+6), 1,1-дихлоретилен, 1,2-дихлоретан, бензапірен) у концентраціях, що визначаються стандартними методами досліджень.

Якими нормативно-правовими актами регулюється якість питної води?

Основним законодавчим актом, який регламентує використання, охорону вод, державне управління і контроль у галузі використання й охорони вод та відтворення водних ресурсів є Водний кодекс України, введений в дію Постановою Верховної Ради України від 6 червня 1995 року.

Також якість питної води регламентується такими документами:

- Закон України “Про питну воду та питне водопостачання” (від 10 січня 2002, №2918-III).
- Закон України “Про Загальнодержавну програму “Питна вода України””(від 03.03.2005, №2455-IV).
- Указ Президента “Про рішення Ради національної безпеки й оборони України від 11 листопада 2002 року “Про стан безпеки водних ресурсів держави та якість питної води в містах і селах України” (від 4 лютого 2003 року №75).
- Вода питна: нормативні документи (Законодавство. Стандартизація. Класифікація. Сертифікація). Довідник (у 2 томах). Упорядник: Тимошенко В.С. За заг. ред. В.Л. Іванова. Львів: ЛЕОНОРМ, 2001.

Якою має бути водоохоронна зона річки?

Згідно зі статтею 87 Водного кодексу України:

“Для створення сприятливого режиму водних об’єктів, попередження їхнього забруднення, засмічення і вичерпання, знищення навколо водних рослин і тварин, а також зменшення коливань стоку вздовж річок, морів та навколо озер, водосховищ і інших водойм встановлюються водоохоронні зони.

Водоохоронні зони є природоохоронною територією господарської діяльності, що регулюється.

На території водоохоронних зон **ЗАБОРОНЯЄТЬСЯ**:

1. використання стійких та сильнодіючих пестицидів;
2. влаштування кладовищ, скотомогильників, звалищ, полів фільтрації;
3. скидання неочищених стічних вод, використовуючи рельєф місцевості (балки, пониження, кар’єри тощо), а також потічки.

Виконавчі комітети місцевих Рад народних депутатів зобов’язані доводити до відома населення, усіх зацікавлених організацій рішення щодо меж водоохоронних зон і прибережних захисних смуг, а також водоохоронного режиму, який діє на цих територіях.

Контроль за створенням водоохоронних зон і прибережних захисних смуг, а також додержанням режиму використання їх територій здійснюється виконавчими комітетами місцевих Рад народних депутатів і державними органами охорони навколишнього природного середовища.

Згідно з даними науковців Науково-дослідного інституту водогосподарсько-екологічних проблем України, у разі відсутності обрушення берегу або його ерозійної активності та вузької смуги підтоплення, ширина водозахисної смуги встановлюється по обидва боки від водотоку:

- для малої річки – 250 м;
- для середньої річки – не менше 500 м;
- для великої річки – від 1 км до 7 – 8 км.

На території населених пунктів розміри водоохоронної зони, як і прибережної захисної смуги, встановлюються відповідно до існуючих на час встановлення конкретних умов забудови, але не ближче, ніж 10 м від берега.

Як потрібно господарювати у водоохоронній зоні?

Плануючи господарювання у водоохоронній зоні врахуйте, що при різниці в межах водозахисної смуги необхідно враховувати протиерозійні та водоохоронні заходи, зокрема:

- проводити оранку земель поперек схилів при крутизні схилу більше 7°;
 - висів однорічних і багаторічних просапних культур доцільно проводити на схилах крутизною не більше 7°, на більших схилах – висівати лише багаторічні трави;
 - надавати перевагу дрібноконтурному землеробству (площа полів не має перевищувати 10 га);
 - доцільно використовувати такі добрива, що менше вимивають ґрунт, зокрема – гранульовані;
- Також бажано винести за межі водоохоронної зони тваринницькі комплекси та ферми, літні табори, загороди для худоби, ліквідувати гноєсховища.²³

Що таке гранично допустима концентрація забруднюючої речовини в атмосферному повітрі?

Гранично допустима концентрація (ГДК) забруднюючої речовини в атмосферному повітрі населених місць – це максимальна концентрація, при дії якої протягом усього життя людини не виникає прямого або опосередкованого несприятливого впливу на теперішнє й майбутнє покоління, не знижується працездатність людини, не погіршується її самопочуття та санітарно-побутові умови життя. ГДК встановлюється на основі тривалих досліджень за спеціальною методикою у підрозділах гігієнічного профілю, акредитованих Комітетом з питань гігієнічної регламентації Міністерства охорони здоров'я України, та затверджується головним державним санітарним лікарем України.

Гігієнічні нормативи допустимого вмісту хімічних і біологічних речовин в атмосферному повітрі населених місць налічують більше 500 показників.

ІСТОРІЯ УСПІХУ

Як ми роз'яснювали вище, існує суспільна (громадська) форма захисту своїх екологічних прав. Наведені нижче дві практичні моделі реалізації проектів з водопостачання допомогли мешканцям сіл Великопольське (Одеська область) і Фурси (Київська область) у стислі терміни вирішити проблеми низької якості питної води та забруднення прилеглих водоймищ.²⁴

Третя модель наводиться, як приклад, залучення дітей та молоді до охорони навколишнього середовища.

Ці моделі пропонують опис заходів, які було здійснено на практиці за ініціативою сільських громад.

Село Фурси Білоцерківського району Київської області

Опис проблеми

Село Фурси Білоцерківського району Київської області. Кількість дворів - 1467. Річний бюджет селищної Ради складає 559600 гривень. У селі зареєстровано 39 малих підприємств. Село розташоване поблизу великого районного центру Біла Церква. Має обмаль комунальної землі. Наявне забруднення ґрунтових вод у результаті діяльності військового аеродрому. Селом протікає мала річка Кам'янка. Вище за течією річка перетворена на ставки, які йдуть один за одним від села до села. Нижче за течією річка зберегла природне русло.

Русло річки замулилося. Вона заросла очеретом та іншими видами рослин, які утворили в окремих місцях суцільні зарості. Риби та раків поменшало. Долина річки розорена до урізу води. Дітям і дорослим ніде купатися спекотною літньою дниною. Люди викидають сміття й весь не потріб на береги річки, перетворивши її на сміттєзвалище.

²³ Якісна питна вода для сільської громади. Укладач: Микитюк О.Ю. Інститут сільського розвитку, Київ, 2005.

²⁴ Якісна питна вода для сільської громади. Укладач: Микитюк О.Ю. Інститут сільського розвитку, Київ, 2005

Підготовчий етап

- Сільський голова створив ініціативну групу, яка за допомогою сільської дорадчої служби Білоцерківського району Київської області, підготувала проект на отримання технічної та фінансової допомоги на очищення річки.
- Сільський голова створив робочу групу у складі секретаря Ради, директора школи, представників районних служб (екологічної, СЕС), керівників підприємств.
- Робоча група підготувала план проведення робіт, спрямованих на підсилення діяльності комунального підприємства, яке було створено раніше, та яке має взяти на себе догляд за річкою (разом із вивезенням сміття, гною тощо).
- Робоча група підготувала і провела збори мешканців села з поясненням ініціативи. Особливо сільський голова провів збори школярів з метою їх залучення до виконання робіт.

Організаційний етап

- Робоча група замовила проведення досліджень забруднення річки в межах села і визначення обсягів мулових відкладень. Роботу було виконано за кошти проекту технічної допомоги, який отримала громада.
- Робоча група відібрала та закупила техніку для роботи комунального підприємства (самоскид, трактор з причепом). Придбання було зроблено за рахунок коштів громади (50% вартості) та за рахунок технічної допомоги (50%).
- Робоча група:
 - ✓ розробила бізнес-план розвитку комунального підприємства;
 - ✓ розробила тарифи на надання послуг комунальним підприємством;
 - ✓ розробила програму моніторингу стану річки в майбутньому з метою планування заходів. До роботи з моніторингу залучені школярі села, які ведуть спостереження та проводять аналізи води і ґрунту.
 - ✓ організувала і провела з підприємцями серію зустрічей з проханням надати ресурси на реалізацію заходів та вчасно сплатити податки з метою наповнення бюджету;
 - ✓ організувала й провела конкурс дитячого малюнку "Моє село". Переможці конкурсу, яких визначили члени робочої групи, отримали приладдя для малювання; з найкращих малюнків зроблено плакати;
 - ✓ провела кілька зборів мешканців села для обговорення ходу реалізації ініціативи та залучення до робіт представників громади;
 - ✓ замовила розробку проектно-кошторисної документації для проведення розчищувальних робіт русла річки. Роботи виконано коштом громади.
- Українські експерти надали рекомендації з оптимізації робіт з очищення річки.
- Відповідні районні служби надали погодження на виконання робіт відповідно до проектно-кошторисної документації без затримки.

Етап реалізації

- Робоча група організувала розчищення частини русла річки коштом громади (19 000 гривень).
- Мешканці села та молодь провели кілька суботників з метою очищення русла річки та її берегів.
- Робоча група організувала проведення берегоукріплювальних робіт на частині ділянки коштом приватного підприємства та очищення русла річки від залишків старого млина. Вартість робіт склала 130000 гривень.
- Робоча група організувала поглиблювальні роботи русла згідно із проектною документацією з урахуванням рекомендацій фахівців. Роботи проводилися за рахунок коштів технічної допомоги.

Село Великопоске Великомихайлівського району Одеської області

Опис проблеми

Село Великопоске Великомихайлівського району Одеської області. Близько 3 000 мешканців, 1500 дворів. Річний бюджет селищної ради – 188000 гривень. Працює п'ять сільськогосподарських підприємств. Вода в приватних та громадських криницях забруднена нітратами й нітритами (перевищення ГДК у десятки разів). Є чотири свердловини глибиною до 120 метрів, які було збудовано за часів існування колгоспу. Три з чотирьох свердловин занедбані. Одна використовується для подачі води одному підприємству та школі. Торік більш як 40 дітей села захворіли на гепатит. Мешканці села не вважають, що вода в їхніх криницях поганої якості, незважаючи на заклики районної СЕС та керівництва села до обмеження використання цієї води для приготування їжі.

Підготовчий етап

- За ініціативи сільського голови було створено ініціативну (робочу) групу, до складу якої увійшли представники підприємств, сільський голова, представник районної сільської дорадчої служби, районної держадміністрації.
- Робоча група:
 - ✓ підготувала проект з метою отримання технічної допомоги для вирішення проблеми низької якості питної води в селі;
 - ✓ отримала фінансову допомогу на створення водопроводу в селі;
 - ✓ провела інвентаризацію свердловин і визначила перелік обладнання, необхідного для створення та початку роботи комунального підприємства з водопостачання і поводження зі сміттям;
 - ✓ ініціювала проведення додаткових досліджень районною СЕС на вміст у воді криниць забруднюючих речовин та бактерій;
 - ✓ ініціювала проведення досліджень якості води свердловин, з яких планується подавати воду мешканцям;
 - ✓ провела серію зборів мешканців села з обговорення проблеми забруднення води в криницях і необхідності вирішення цієї проблеми.

Організаційний етап

- Робоча група регулярно проводила свої засідання з метою обговорення зробленого, обговорення перешкод, які постали на шляху реалізації запланованих заходів, планування на наступний період. Засідання робочої групи відбуваються за потребою, але не рідше, ніж один раз на місяць.
- Робоча група:
 - ✓ отримала фінансову допомогу на створення водопроводу в селі;
 - ✓ зареєструвала комунальне підприємство;
 - ✓ виділила приміщення під офіс комунального підприємства;
 - ✓ домовилася з керівниками сільськогосподарських підприємств про надання ресурсів (майнових, грошових, людських) для створення комунального підприємства і побудови водопроводу в селі;
 - ✓ провела серію зборів мешканців громади з обговорення того, що зроблено і що планується зробити;
 - ✓ розробила бізнес-план для комунального підприємства;
 - ✓ розробила і обговорила з мешканцями села тарифну політику комунального підприємства;

- ✓ розробила і обговорила з мешканцями села План заходів, спрямованих на зменшення забруднення ґрунтових вод від гноярок, вигрібних ям, які розташовані в селі і є головним джерелом забруднення питної води в криницях.

Етап реалізації

- За рахунок коштів районного бюджету було збудовано частину (до 5 км) водопроводу, який підводить воду до 600 помешкань.
- За рахунок сільськогосподарського підприємства “Світанок” (надано робочу силу та обладнання) було очищено свердловину глибиною до 120 м, з якої подаватиметься вода мешканцям села. Вартість робіт було оцінено сторонньою фірмою в 26 000 гривень.
- За рахунок коштів технічної допомоги було закуплено глибинний насос, 120 метрів труб для свердловини, 300 метрів труб для підключення збудованого водопроводу до свердловини, електрощиток, навісне обладнання для риття траншей тощо.
- Одеська сільська дорадча служба сприяла створенню в селі кредитної спілки, яка допоможе місцевим мешканцям отримувати безвідсоткові кредити для підключення до водомережі.
- Одеська сільська дорадча служба допомогла розробити тарифи і бізнес-план комунального підприємства, а також комп’ютерну програму для ведення обліку витрачених ресурсів і розрахунків з клієнтами.

Село Дзвеняче Тетіївського району Київської області

Проект: Підвищення рівня екологічної культури шляхом залучення громади до розробки плану подолання екологічних проблем

Виконавець: Тетіївська районна дитяча ГО “Соняшник”

Опис проблеми

За останні п’ять років по звітах Тетіївської районної санітарної інспекції спостерігається зростання концентрації нітратів у підземних водах сіл району. Обумовлено це використанням азотних добрив, порушенням правил поведінки з побутовими та промисловими відходами. Нітрати, при їхньому вмісті понад гранично допустимі концентрації, мають різко негативний вплив на людський організм, особливо дитячий. Вони є причиною хронічних отруєнь, ураження внутрішніх органів, алергічних захворювань, хвороб обміну речовин та інших. Таким чином, медико-екологічні проблеми є дуже важливими і потребують постійного спостереження за впливом стану води на стан здоров’я.

Проблема вирішення екологічних питань в сільській громаді є особливо гострою в наш час, коли держава стала на шлях реформування системи охорони здоров’я та освіти. Природозахисне навчання повинно вдосконалювати у жителів громади уміння чітко висловлювати свої думки, обґрунтовувати свої погляди, проводити дискусії. Таким чином, проект мав на меті не тільки дослідження питної води п’яти джерел навколо села.

Реалізація проекту

В результаті реалізації даного проекту, за підтримки органів місцевого самоврядування, відбулося розчищення джерел, створення навколо них рекреаційних зон, а також проведена просвітницька робота з підвищення рівня санітарної культури жителів громади. Проект, насамперед був спрямований на об’єднання зусиль жителів Дзвеняцької громади навколо вирішення екологічних проблем.

В рамках проекту проведено триденну експедицію-обстеження та отримано описи і фотодокументи про стан водних ресурсів навколо села. Започатковано щорічну акцію “Нове життя наших джерел”, під час якої проводиться розчистка джерел, впорядження навколо них рекреаційних зон, проводиться встановлення таблиць санітарної характеристики питної води. Складено екологічний паспорт сільської територіальної громади. Проведення відео-тренінгів для школярів та занять з волонтерами Клубу “Дивосил” в сільській бібліотеці сприяло посиленню особистої відповідальності за збереження довкілля.

Список використаної літератури:

Нормативні акти.

1. Конституція України, Відомості Верховної Ради, 1996, N 30, ст. 141.
2. Декларація про державний суверенітет України, Відомості Верховної Ради, 1990, N 31, ст.429
3. Постанова Верховної Ради України від 29 жовтня 1992 року № 2751 – XII “Про порядок обмеження, тимчасової заборони (зупинення) чи припинення діяльності підприємств, установ, організацій і суб’єктів у разі порушення ними законодавства про охорону навколишнього природного середовища” // Відомості Верховної Ради України. – 1992 – № 46. – Ст. 637.

Спеціальна література.

1. Краснова И.О. Правовое регулирование возмещения экологического вреда // Экологическое право. 2005. – № 4. – с. 26-33.
2. Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина: Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2004. – с. 326-344, 350-360.
3. Экологическое право Украины: Учебное пособие. – Х.: ООО “Одиссей”, 2007. – 464 с.
4. Офіційний вісник України. – 2002. – № 46. – Ст. 208.
5. Офіційний вісник України. – 2004. – № 6. – Ст. 358.
6. Якісна питна вода для сільської громади. Укладач: Микитюк О.Ю. Інститут сільського розвитку, Київ, 2005

Електронні засоби інформації.

1. <http://www.helsinki.org.ua>
2. <http://climategroup.org.ua>

